

EGY REGÉNY ÉS EGY ELŐSZÓ KÉT VÁLTOZATA

Szerkesztői levelezés Zilahy Lajossal (1966—1968)

JUHÁSZ GÉZA

Huszonhat évi távollét, önkéntes „száműzetés” után 1974-ben Zilahy Lajos hamvai — kívánsága szerint — hazakerültek a szülőföldre. Azóta sorjában jelennek meg a könyvei is hazájában, miután huszonegy évig egyetlen sora sem láthatott napvilágot. E könyvek sorában 1982-ben kiadásra került utolsó műve, *A Dukay család* című regénytrilógia is, amely első ízben 1968-ban jelent meg az újvidéki Forum és a budapesti Magvető közös gondozásában, de nem egészen azonos szöveggel; az 1947-ben megjelent *Ararát* után ez volt az első Zilahy-mű, amely Magyarországon forgalomba került. Minthogy 1982-ben is felmerült a trilógia közös kiadásának gondolata, mint az első kiadás szerkesztője, a Forum felkérésére, átnéztem a készülő könyv levonatát, s megállapítottam, hogy a Szépirodalmi kiadványa az 1968-as Magvető-kiadás szövegváltozatát ismétli meg, tehát ugyanúgy eltér a Forum által forgalmazott változattól, mint a korábbi. A Forumban már akkor foglalkoztunk a gondolattal, hogy irodalomtörténeti adalékként is meg kellene írni a két változat létrejöttének történetét, de a hazai olvasó tájékoztatása érdekében is, aki most abban a hiszemben veszi kézbe az újabb kiadást, hogy a korábbival azonos művet fog olvasni. Talán kötelességünk is e tájékoztatás olvasóinkkal szemben mint a könyv importőreinek és forgalmazóinak.

Egyéb mozzanatok mellett a már-már elejtett ötlet realizálásához hatalmas ösztönzést adott Cserépfalvi Imre szép könyve, amely arról győzött meg, hogy a könyvkiadói vállalkozások és a kiadói műhelyek története igen fontos adalékokkal szolgálhat egy-egy korszak irodalmának, egy-egy életmű alakulásának történetéhez. S ha valaki könyvet szándékozik írni Zilahyról — ami nagyon is valószínű —, bizonyára nem kerülheti meg azt az élet- és pályaszakaszt, amely igen szorosan kapcsolódik Jugoszláviához, a Zilahy-művek itteni magyar és szerbhorvát nyelvű kiadásaihoz.

A Dukay család szerkesztésével kapcsolatos Zilahy-levelek számos fon-

Zilahy Lajos Újvidéken, 1972-ben

tos mozzanatot tárnak fel a trilógia magyar nyelven való megszületésével, azaz újjászületésével kapcsolatban, s ha töredékesen is, felvillantanak gondolatszikrákat az író alkotói módszeréről, irodalomszemléletéről, a hazájához való viszonyáról, s arról végül, hogy a tervezett előszóban mi mindent kívánt elmondani magáról, hogyan kívánt bemutatkozni az újabb felnőtt magyar olvasóközönség előtt.

A TRILÓGIA KÉT VÁLTOZATA

Miután 1948-ban elhagyta Magyarországot és az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, ahol később az állampolgárságot is elnyerte, könyvei magyarul csak Jugoszláviában jelentek meg — kivéve az *Ararát* folytatását, a *Krisztina és a királyt*, amely Londonban a Lincoln—Prager

cégnél még magyarul jelent meg 1953-ban, *A bíbor évszázad* és *A dübödő angyal* viszont már csak angolul. A Zilahy-művek magyar kiadását Jugoszláviában éppen az az *Ararát* indította el, amely az utolsó, hazájában megjelent könyve is volt, s ezt 1972-ig még további hét könyv követte.* Közben Zilahy Lajos a szerbhorvát nyelvterületen is az egyik legnépszerűbb, legolvasottabb külföldi íróvá lépett elő, s egymás után jelentek meg a regényei, többször 8–10 kötetes sorozatban is. A sor élén itt is az *Ararát* áll, amely a Testvériség—Egység kiadónál egy évvel a magyar eredeti előtt, 1952-ben jelent meg. A saját bibliográfiai adataim szerint csak az 1952 és 1970 közötti tizennyolc esztendő során Zilahy nem kevesebb mint 41-szer jelent meg szerbhorvátul! Az író elbeszélése szerint még spanyol nyelvterületen tett szert hasonló népszerűsége, s ezzel magyarázható, hogy jugoszláviai utazásait rendszerint spanyolországi látogatósaival kapcsolta össze.

Egy ilyen alkalommal, szintén Spanyolországból érkezve, valószínűleg 1965 nyarán*, hozta magával *A Dukayak* spanyol kiadását: ez már tartalmazta az *Ararátot*, a *Krisztina és a királyt*, *A bíbor évszázadot* és *A dübödő angyalt* egyetlen kötetben, bibliaiapon, igen tetszetős nyomdai kivitelben, kartondobozban.

Emlékezetem szerint ekkor még nem is a trilógia magyar nyelvű kiadásáról folytak tárgyalások, hanem az angol nyelvűről, amit a Forum nyomdai bér munkájában végzett volna személyesen a szerző megrendelésére. Főleg a szerbhorvát s részben a magyar kiadások tiszteletdíjaiból ugyanis igen jelentős összegű dinárja hevert egy itteni bankban, amellyel nemigen tudott mit kezdeni. Egy-egy rövid itteni vendégeskedése alkalmából csak elhanyagolható töredékét költötte el, s ezért mindig külön gondot okoztak számára az itt „befagyott dinárjai”. Nyugati valutára konvertálni talán nem lehetett, vagy az árfolyam miatt nem volt érdemes? E „konvertálás” egyik módja lett volna az itt kinyomandó és nyugaton terjesztendő angol nyelvű trilógia. Ezzel kapcsolatban írta 1966. VI. 23-i levelében: „Az első 1000 példány költségeit nekem kellene fedeznem. Ebből legalább ötszáz példány fog menni ingyen az angol nyelvterület kritikusainak. Ha csoda történik, és Heinemann eladja a megmaradt ötszáz példányt, mibe kerül a Forumnál a második, harmadik, negyedik... etcetera ezer példány?” Ugyanebben a levélben még ezt is olvashatjuk: „a trilógia nyomdai előállítását én fogom fedezni befagyott jugoszláv dinárjaimból”. E befagyott dinárok értéke ugyan időről időre, a megjelenés gyakoriságától, az infláció ütemétől stb. függően változott, de 1966, 1967 táján igen tetemes volt. Tárgyalásban állott például egy

* *Ararát*. Regény. Testvériség—Egység Könyvkiadó, Újvidék, 1953; *A lélek kialszik*. Forum Könyvkiadó, 1965; *Halálos tavasz*. Forum, 1965; *Két fogoly*. Forum, 1966; *A Dukay család I—III*. Forum, Újvidék—Magvető, Budapest, 1968; *Valamit visz a víz*. Forum, 1969; *Halálos tavasz. Szépapám szerelme*. Forum, 1972.

újvidéki építésmérnökkel házépítés kérdésében, s az akkori dinárjaiból bőven kitelt volna a telekvásárlás és házépítés költsége. Később — az egykori siker utáni nosztalgia mellett — ugyanez a meggondolás vezette a, sajnos, nagyon baful sikerült filmvállalkozásra is. A *Halálos tavaszt* vitte újra filmre jugoszláv—spanyol koprodukciónban, azzal, hogy egy nyugaton forgalmazandó film formájában immár a befagyott forintjait is nyugati valutára váltsa át. (A laboratóriumi munkákat ugyanis magyarországi filmgyárban akarta végeztetni.)

A trilógia angol nyelvű kiadásából semmi sem lett, nem is lehetett, s közben felmerült a magyar kiadás kérdése, ami a magyar kiadó — de bizonyára a politikai — körök érdeklődését is felkeltette. Az író elbeszélése szerint már New Yorkban szóbeli meghívást kapott a magyar kormánytól, látogasson haza s esetleg térjen haza véglegesen. Elbeszéléseiből nem volt nehéz kihámozni, hogy az ajánlat rendkívül csábító volt a számára, de ugyanakkor tele volt gátlásokkal, fenntartásokkal is. Igen sokszor elmesélte, nem egy levelében le is írta, hogy az MTA irodalomtörténete az ötvenes években, néhány sorban megemlítve néhány munkáját, befejezésül ezt írta: „Jelenleg az Egyesült Államokban él és *ellenséges működést fejt ki volt hazája ellen.*” Lehet, hogy nem ismerek minden irodalomtörténetet, amely az ötvenes években jelent meg, de ilyen kitérelt Zilahyról sehol nem találtam. Egyszer csaknem egy egész napon át lapozgattuk együtt az irodalomtörténeteket, de ő sem találta meg ezt a mondatot.* S hogy ez a rágalom mennyire fájt neki, arról a következő levélrészlet is tanúskodik:

„Az Akadémiának nagyon könnyű lett volna ellenőrizni az igazságot, hiszen itteni követünk pontosan tudta, hogy a nyilasok, sőt a jobboldali hazafiak feljelentésére az FBI (államközi rendőrség) és az Integration Office (Bevándorlási Hivatal) éveket tartó vizsgálat(a) alatt voltam mint kommunista, ami azt jelentette, hogy itt az amerikai kiadók fekete listájára kerültem a vizsgálatok befejezéséig. Sík Endre követ (és jó barátom) egyik budapesti útján magával vitte útleveleinket, hogy meghosszabbítsa. Útleveleinket sohasem kaptam vissza. Nincs szándékomban önéletrajzot írni, de ha írnék, húszéves száműzetésemről, csak ennyit írnék: Nem én hagytam el a hazámat — hazám hagyott el engem.” (1968. június 19.)

* Hogy az író szóhasználatánál maradjak, az Akadémia, pontosabban az Akadémiai Kiadó valóban „ellenőrizte az igazságot”, s az alábbiakból az is megállapítható, hogy mikor. Az *Új magyar lexikon* (Akadémiai Kiadó) 1962. évi „Második változatlan továbbnyomása”-ban ugyanis a Zilahi Lajos szócikk zárómondatai a következők: „1948-ban külföldre távozik. Az USA-ban él, és a Magyar Népköztársasággal szemben ellenséges tevékenységet folytat.” Az ugyancsak 1962. évi harmadik s ugyancsak „változatlan (!) lenyomat”-ban viszont már a következő zárómondat áll: „1948-ban külföldre távozott.” E kiadás „keresztleveleiben” még a következő adat szerepel: „A harmadik utánnyomás példányszáma: 101 101—143 100”. Minthogy a tulajdonomban ez utóbbi kiadás van, hasztalan kerestük az íróval a valóban súlyosan elmarasztaló kitérelt.

Úgy gondolom, nem szorul bizonyításra, hogy *A Dukay család* (ekkor még *A Dukayakról* vagy csak a trilógiáról volt szó, a végleges címet később javasolta az író) jugoszláv—magyar (Forum—Magvető) közös kiadását és tervezett magyarországi terjesztését mind Zilahy, mind a „magyar fél” az író majdani hazatérésének, azaz végleges visszatelepülésének előkészítéseként értelmezte és kezdte. Tanúskodott erről a magyar társkiadó (Magvető) igazgatójának széles körű meghatalmazása s a belgrádi magyar nagykövetség élénk figyelme is, mellyel a koprodukció előkészületeit kísérte. S hogy Zilahy is így fogta fel, arról igen egyértelműen vall a következő levélrészlet: „Egy Forum-levél arról értesített márciusban, hogy a *Trilógia* mint a Forum és Magvető közös kiadása fog megjelenni. Szűkebb baráti körömnök beszámoltam erről a számomra örvendetes dologról, és itteni magyar körökben, ha nem is világszenzáció, de beszédtema lett a hazámba való »visszatérésem«, ha *egyelőre* csak szellemi formában” (is). (Aláhúzta: J. G.) (1968. aug. 5-i levél.) Egy korábbi levele (1968. február 29.) szerint, mondhatnánk, nyilvánossá, országossá kívánja tenni a haza hívását: „Az előszó utolsó mondata: »Régi hazája nyitott ajtókkal várja elszakadt fiát« — tudom, egy kissé fellengős és szentimentális, viszont igaz, de miután nem a te szavad, rád bízom, hogy meghagyod-e — én inkább a magyarországi olvasó felé szántam.”

E levelek ugyan későbbi keletűek, s már a szerkesztés, szöveggondozás során érkeztek, úgy vélem, mégis jól érzékeltetik Zilahy akkori lelkiállapotát, s kifejezik mindazt, amit az író ettől az eseménytől várt: „huszonegy évi száműzetésem után Magyarországon ismét könyv alakban megjelenni”.

Az első hármast találkozára és megbeszélésre a trilógia kiadása ügyében 1967 februárjában került sor Újvidéken, melyen Zilahy Lajos, a Magvető igazgatója, a Forum vezérigazgatója és kiadói részlegének főszerkesztője vett részt. E megbeszélésnek két mozzanatát tartom utólag fontosnak. A Magvető igazgatójának első kérdése Zilahyhoz kb. így hangzott: elfogadod-e a tiszteletdíjat forintban? Az író válasza — ha nem is szó szerint —: magyar író voltam, vagyok és az is maradok halálomig, tehát elfogadom. Zilahy „kikötése” pedig ez volt: a trilógia megfelelő előszóval jelenik meg, amelyet J. G. (e sorok írója) fog jegyezni. Miután a Magvető képviselője a javaslatot helybenhagyta, máris a kiadás körüli részletkérdések (a magyarra visszafordított szöveg érkezése, nyomdai átfutási idő, nyomdai kivitelezés stb.) került előtérbe, nem utolsósorban pedig a példányszám: magyarországi terjesztésre 40 000!

Meg kell vallanom, hogy ekkor még nem sejtettem, milyen feladatra vállalkoztam mint a trilógia szerkesztője, hisz az egész műnek csak mintegy negyedét-ötödét kitevő *Ararátot* ismertem. A munka elején nem is látszott semmi nehézség. Azzal kezdődött, hogy megérkezett a *Krisztina és a király* londoni kiadása, melyet hozzá kellett illeszteni az *Araráthoz*, s a középső kötet már nyomdakészen állt, sőt hamarosan le is került sze-

-----✚

15722. Y NSD

11112. D BGD

248. NEW YORK NY. AUG19: 30 5 1225

Ch: 281/7.000-38

LT

FORUM IZDAVECK SEKTOR

NOVISAD YUGOSLAVIA

TRILOGI VEGRE MEGERKEZET NAGY MEGLEPETESEMRE
 FELPEERTESEK SOROZATA FELEFFLEGES IZGALMAKAT OKOZOTT
 TILTAKOZSAMOAT VISSZAVONOM NYOMDAI MUNKA REMEK
 LEKTORI KIFOGASAJM NEM SÜLYOSAK TELEFONALJATOK
 MAGGETONEK LEVEL ÜTBEM

ZILAHY +

COL +

Zilahy távirata a kiadóhoz

désre. Az első kötet már lassabban érkezett (kéziratban), mert *A bibor évszázadot* már angolból kellett a szerzőnek visszafordítania. De még itt is csak a megjelenési határidő szorítása okozott izgalmat. Egyrészt a Forum terjesztő osztálya előfizetést hirdetett, s legkésőbb 1967 karácsonyára ígerte a megjelenést, de még ennél is nagyobb problémát okozott, hogy a jugoszláv—magyar, azaz a Kultúra és Forum közötti könyvcseréről szóló 1967-es megállapodásban a 40 000 példányos export a legfőbb tételt jelentette. A legnagyobb problémát azonban a trológia harmadik kötete, *A dühödt angyal* jelentette. Ezt láthatóan az a Zilahy írta, akit — mint előbb idéztük — a hazája hagyott el. Része lehetett a toll megnyomásá-

ban a hidegháborús állapotoknak, nem utolsósorban az ellene Amerikában folyó jobboldali és fasiszta rágalomhadjáratnak is. Különösen az eredetileg hóhér Kurdi Jóska nyugatra menekülése és leleplezése emlékeztetnek a korabeli nyugat-európai emigráns lapok és lapocskák hangnemére. Minderről csak akkor győződhettem meg, amikor elolvastam a regény 1967-es kiadású szerbhorvát fordítását. Ma is meggyőződéssel valom, hogy az író hírnevének sem tett volna jót, ha a könyv változtatás nélkül jelenik meg. Másrészt igen világos volt, hogy Zilahy meg akar jelenni Magyarországon, aminek akkor kétségkívül egész sor feltétele volt, s mint látni fogjuk, ő elvben számot vetett e feltételekkel.

A Forum és a Magvető a szöveggondozás során minden fontosabb kérdésben egyeztetette álláspontját, de mivel a kiadvány a Forum Nyomdában készült, s gyakorlatilag a szerkesztés is itt történt, az egész levelezést a Forum folytatta a szerzővel. A vita egészét igen hosszadalmas volna részletesen ismertetni, de talán sikerül annak nehézségeit, már-már drámai fordulatait is érzékeltetni néhány kiragadott levélrészlettel.

Zilahy elvi magatartását legrövidebben a következő levélrészlet fejezi ki:

„Magam is alig hiszem, hogy ennyi akadály után mégis sikerült befejezni ezt a nehéz munkát, s nagyon várom megnyugtató soraidat, hogy a kézirat hiánytalanul a kezében van.

Ami a szükséges változtatásokat illeti, főként a hűzásokat, megismétlem, hogy a végső szó a titek és a Magvetőé, még akkor is, ha nem értek Veletek egyet.

Nagyon jónak tartom azt a változtatásodat, hogy a »Lenin-fiúk« kihagyásával »a minden idők szadista terroristáihoz« hasonlítsuk a fehér tisztek gyilkosságait. Viszont nem értek egyet Veled abban, hogy »semmi esetre sem tehetünk egyenlőségi jelet forradalmi és ellenforradalmi erők között«, amint írod. Tudniillik a kutya ott van elásva, hogy mi a forradalom és mi az ellenforradalom, ez meghatározás, megítélés kérdése. Ha Lafayette forradalmár volt, akkor mi volt Robespierre, ha Károlyi... akkor Kun Béla, és Rákosi... akkor Nagy Imre... és így tovább. Szerencsére ez olyan történelmi szörszálhasogatás, ami nem tartozik miránk.

Ha a jugoszláv vagy német kiadás alapján ellenőrzöd a küldött kéziratot, láthatod, hogy az utolsó, 26. fejezetet csak a magyar kiadás részére és most írtam, ami enyhíti Ursi kivégzésének keserű ízét, anélkül, hogy történelemhamisítást követnénk el.

Ismétlem: az jog, történni bizonyos részek kihagyása vagy »elhallgatása« kérdésében, amit a Forum és a Magvető jónak gondol, ellenvetéseimet vegyétek úgy, mint amikkel a kiadó érdekét kívánom szolgálni.” (1968. jan. 25.)

Természetes, hogy a szerkesztői munka korántsem folyt ilyen simán, mint e levél alapján gondolhatnánk. Egyrészt a munka előrehaladásával sokasodtak a változtatandó vagy törlendő részek, s ezekkel egyenes arányban szaporodtak az író ellenvetései is. Nagy nehézséget jelentett a nagy földrajzi távolság és a posta olykor bosszantó lassúsága is. De épp a távolság miatt nem is gondolhattunk arra, hogy a megszerkesztett, szedésre előkészített gépiratokat New Yorkba eljuttassuk és visszavárjuk onnan. Az előfizetőknek így is ismételten magyarázkodni voltunk kénytelenek. 1967 decemberében pl. arról tájékoztattam előfizetőinket, hogy „a trilógia 2. kötetének kézírata még 1966-ban nyomdába került, s már rég elkinyomva várja az 1. és 3. kötetet”. Ezután Zilahy leveléből idéztem egy részletet: „De a 18. fejezetről, te is láthatod, hogy munkám több, mint fordítás: a magyar olvasónak többet, és itt-ott kevesebbet kell mondanom, mint az amerikaiak és más idegen nyelvűnek.” Ekkor 1968 első negyedére ígertem a könyvet, de csak a másodikban sikerült eljuttatni a könyvesboltokba.

Az idő tehát sürgetett, s ebben az idővel folyó versenyfutásban, levelek és táviratok, telefonbeszélgetések egymást keresztezése közben az írónak valóban nem lehetett teljes képe az eszközölt változtatásokról, törlésekről, mint maga írta, sőtétben tapogatódzott. Ez magyarázza türelmetlenségét, olykor már-már kétségbeesett javaslatait, tiltakozásait stb. 1968. július 30-án többek közt ezt írta:

„Kedves Barátaim:

Tegnap hosszú telefonbeszélgetésünk után feleslegesnek tartom, hogy perirat hangú hosszú levelem érveit megismételjem. Most már ne arról legyen szó, hogy egymást vádoljuk, hanem arról, hogy miképpen tudjuk a Trilógiába fektetett nagy anyagi és szellemi erőfeszítésünket megmenteni.

— — — — —

Tegnap telefonon azt mondtam: »Ha a Magvető és köztem nem szakad meg a levelezés, és e megváltozott cenzúra miatt bizonyos szövegrészek nehézségeiről kapok értesítést, készen voltam a megoldással: befejezni a regényt a 18. fejezettel, az ostrom szörnyű napjainak leírásával, aztán a Barlang felszabadításával, amikor Marja megpillantja a közeledő csónakban az első szovjet tiszteket, felismeri Maxim Narokovot, és a torkához szorított kézzel zokogva kiáltja: Da zdravstvujet Krasznaja Armija! ...

E megoldás szerint a regény 1945 februárjában fejeződik be, egy történelmi pillanat gyönyörű magaslatán. Nincs semmi szó a »felszabadító« vagy »megszálló« szovjet csapatok dicséretéről vagy bírálatáról, nincs összeesküvés, nincs tárgyalás, nincs ítélet, nincs hóhér, e maradnak azok a fejezetek, amiknek szövegén szerző és kiadó reménytelenül próbálkozik, hogy a »káposzta is megmaradjon, a kecske is jóllakjék« — Ursi Mihály sorsát illetően a regényt a telje-

sen politikamentes 21. fejezet mondja el, amely ebben a megoldásban a 20. és utolsó fejezet lesz: Ursi Mihály nem követi feleségét és egyetlen gyermekét Amerikába — a regény utolsó szava ennek a drámai éjszakának szívtépő búcsúszása.”

Erre a megoldásra ekkor már visszatérni nem lehetett, hisz a könyv már teljesen vagy csaknem teljesen kész volt. E javaslatnak, mint a későbbiekből kiderül, mégis rendkívül nagy jelentősége lett. Ma már ugyan nehezen tudnám megmagyarázni, honnan vettem a bátorságot, sőt vakmerőséget, hazardírozást is mondhatnék, de a magam részéről biztos voltam benne, hogy ha az író a kész könyvet meglátja, a változtatásokat, törléseket megvizsgálja, el fogja fogadni. Bizonyosan része volt ebben a kettőnk között kialakult barátságban, annak, hogy az író felfogását, szándékait pontosan ismerem, de volt egy felbecsülhetetlen értékű tapasztalatom a *Két fogoly* némely részeinek változtatásában is, amit az író teljes egyetértésével alig két évvel ezelőtt vittem véghez. (Ennek a történetét is érdemes volna megírni, annál is inkább, mert az írónak is igen érdekes visszaemlékezései maradtak fenn egy 1945-ös találkozásáról az akkori szovjet katonai parancsnokkal Debrecenben, s ott is szóba került a regény.)

Időközben azonban még ilyen levelek, majd táviratok érkeztek:

„En tehát nem vádoló senkit Budapesten, de ugyanakkor meg kell értenetek, hogy a jelen helyzetben semmi körülmények között nem nyugodhatok bele abba, hogy leveleimre nem válaszolva, parancsuralmi módszerrel befejezett tények elé állítsanak.

Hogy Jugoszláviában milyen fülszöveggel jelenik meg a Trilógia, tiltakozással nincs szándékomban semmiféle nehézséget vagy kiadást okozni a Forumnak, de arra kérlek levelem vétele után

táviratilag közöljétek velem, volt-e eredménye annak a mostani kérésemnek, hogy Magyarországra ne szállítsatok addig, amíg a jogi és szerzői alapkérdések tisztázva nincsenek. Most nem megyek bele a részletekbe, de azt, hogy csak most értesülök arról, hogy Kurdiból börtönőr lett, ami szerencsétlenségre a regény drámai szerkezetének... teljesen sötétségben vagyok ezen a ponton... nem tudom, ki írta át és hogyan a regény végét... mindezek olyan kérdések, amiknek csak egyetlen megoldása van: elhalasztani a Trilógia megjelenését szeptemberre, s részemről áldozatok árán is elkerülni azt, hogy szerződés nélkül így döntsének egy szerző legfontosabb jogaiban.”

(1968. június 19.)

Ekkor azonban a Trilógia, most *A Dukay család I—III.*, csaknem 120 szerzői ív terjedelemben, 42 409 példányban (ez 127 500 db könyvet jelent!) teljesen készen állt, s ebből 40 000 példány magyarországi szállításra. Nem nehéz elképzelni, mit jelentett volna a Forum alig kilenc-tíz tagú kiadói munkaközössége számára — különösen anyagilag —, ha ez a könyvmennyiség eladhatatlanná vagy akárcsak exportálhatatlanná vált

15722 Z NSD
11112 D BGD
91 NEWYORK AUY739 18 31 11°

OER

LT
FORUM IZDEVECKI SEKTOR
NOVISAD(VIA WUI)

RENELVE HOGY MEGOLDAST MEGTALALTAM FORUM KAROSODAFÁ
NELKUL TANAGFLOM TERJESZTEST MEGALLITANI LEVEL UTRAN
ZILAHY +

COL *hitelviszétel után*
6.9.1111.2 *Ray* *a/a*

Még egy távirat New Yorkból

volna. Az erkölcsi kudarc, sőt csapás sem lett volna kisebb súlyú. Elég csak a több éves beharangozásra gondolnunk, ami az itt lehetséges legnagyobb nyilvánosság előtt folyt. Zilahy ugyanis találkozott Újvidéken a rádió M-stúdiójában és Szabadkán a Népkörben is olvasóival. A két helyen legalább 7—800 rajongó olvasója hallgatta, kért tőle dedikációs s hallotta, hogy készül az *Ararát* folytatása, a trilógia.

Természetes, hogy az első kész, bekötött, beborított példányokat, szinte kitépvve a könyvkötők kezéből, azonnal elindítottuk a szerző címére:

341 East 82nd Street

New York, N. Y. 10028

és vártuk, vártuk kedvező válaszát. Ehelyett azonban a következő távirat érkezett:

Zovegvaltoztatias szerzoi jovahagyas ej szerzodes nelkul Szovjetunio-ban is jogtalan duhadt angyal terjesztese ellen tiltakozom befejezett tenyek sulysbitjak helyzetet hetfon jugoszlav ido szerint deli orak-ban telefonalok level utban Zilahy.

(1968. július 28.)

A következő távirat, amely augusztus 1-jén érkezett, még mindig arról tanúskodott, hogy Zilahy nem kapta meg a küldött példányokat;

Renelve hogy megoldast megtalaltam Forum karasodaja nelkul tanacflom terjesztet megallitani level utban Zilahy.

Ekkor derült ki, hogy a Forum külkereskedelmi osztálya, nyilván takarékossági okokból, hajópostán küldte az említett komplementet. Azonnal egy újabb csomagot indítottunk útnak, ezúttal természetesen repülőpostával.

Mínthogy e tiltakozásokról tudomást szerzett a magyar ügyfél is, nevezetesen a Magvető Könyvkiadó, a Kiadói Főigazgatóság és a Kultúra export-import vállalat, közölte, hogy ilyen körülmények között nem veheti át a megrendelt mennyiséget. 1968. augusztus első napjaiban jártunk, s feltételezhető, hogy a világhelyzet, közelebről az európai politikai légkör sem volt a legalkalmasabb egy húsz éve Amerikában élő magyar író első újrakiadására. De hát ez nem a Forum problémája volt, számunkra a készen álló 120 000 db könyv leszállítása, ellenértékének behajtása létérdek volt! A fent említett intézményekkel Budapesten folytatandó tárgyalásra a magam részéről az összes ide vonatkozó Zilahy-levelek alapos tanulmányozásával, kijegyzetelésével készültem, s azokkal az idézetekkel érveltem, melyekben a „végső szót” minden kérdésben ránk bízta. Mindez elég keveset nyomott a latban a Zilahytól érkező tiltakozó, terjesztést tiltó táviratok ellenében. Egy pillanatban, miközben a tárgyalások egy helyben topogtak, s mindenki a saját érveit ismételtette, felberregette a Magvető igazgatója asztalán a telefon, s a Forum kiadó titkára, Takács Antal a következő táviratot diktálta le a számomra:

trilogi vegre megerkezett nagy meglepetesemre felreertesek sorozata feleflges izgalmat okozott tiltakozsamoat visszavonom nyomdai

munka remek lektori kifogásaim nem súlyosak telefonálatok magtoenk level utban zilahy

(1968. augusztus 6.)

A táviratban jelzett levél, amely valószínűleg a távirattal egyidejűleg indult el a címünkre, s az augusztus 5-i dátumot viseli, valóban néhány nap múlva megérkezett. Legszívesebben teljes terjedelmében ideiktatnám, de mivel 3 sűrűn — a szokásosnál apróbb betűkkel — gépelt oldalt tesz ki, kénytelen vagyok csak a legfontosabb részleteit közölni:

„Nem folytatom »megpróbáltatásomat«. De utólag megértitek, hogy többévi keserves munkám (angolból visszafordítani önmagam) s huszonegy évi száműzetésem után Magyarországon ismét könyvvalakban megjelenni, de nem úgy, ahogy elképzeltem, hanem nullás géppel igen nullás géppel rövidre nyírva, megcsónkítva jelenni meg, hiszen a csehszlovák események miatt a cenzúra olyan érzékeny lett, hogy még Rajk László kivégzésének októberi dátumát is túl közelinek tartotta Ursi novemberi tárgyalásához... kivégzéséhez?... A Forum levelei nem voltak világosak, és én a Rajk-hasonlóság miatt elveszve láttam regényem utolsó sorait, hogy Ursi Mihályt is újra eltemetik, mint Rajkot, s ez a hasonlóság sokkal nagyobb, mint a jeges vagy havas eső azonossága, ami részemről teljesen szándéktalan volt. Értsétek meg tehát kétségbeesésem okát, teljesen sötétben maradtam, a szerzői jogaim legdurvább megsértését láttam abban, hogy mint a sztálini pártvonalon szolgálja jelenjek meg magyar nyelven.*

Ma, hétfőn reggel — 9 órakor jön a levélhordó — megint nem volt hírem tőletek, holott a július 26-án feladott távirat azt mondta: Levél útban. De a levél 10 nap óta még mindig útban volt. És ekkor, 11 óra tájban a csomaghordó postával végre, végre megérkezett a TRILÓGIA.

Egymás után értek a legnagyobb meglepetések.

1. Egy Forum-levél arról értesített márciusban, hogy a TRILÓGIA mint a FORUM és MAGVETŐ közös kiadása fog megjelenni. Szűkebb baráti körömmnek beszámoltam erről a számomra örvendetes dologról, s itteni magyar körökben, ha nem is világszenzáció, de... (l. a levél már indézett további részletét az 1066. oldalon)

*A TRILÓGIA kötetein csak ez áll: Forum Könyvkiadó. Semmi más.***

2. Második nagy meglepetésem volt: a fülszöveg. A nekem megküldött kéziratot üresnek és szinte szándékosnak találtam olyan értelembe, ahogy a Magvető kiadása (úgy gondoltam) elhallgatja, hogy

* Nekem természetesen fogalmam sem volt róla, hogy a Rajk halálos ítéletét kihirdető bíró feje fölé lyukas esernyőt tartottak; ugyanis jeges eső esett éppen. A végleges szövegben a jegesből havas eső lett.

** A Trilógia ui. mutált kolofonnal jelent meg, s a jugoszláviai terjesztésre szánt példányokon csak a Forum, a többin csak a Magvető kiadó szignója állt.

a regény már tucatnyi nyelven megjelent, még japánul is, s a magyar olvasó előtt úgy tűnteti fel a Trilógiát, mintha most jellene meg először, magyarul.

Most, hogy késő éjjel gépelem ezt a hosszú levelet, arra gondolok, van-e értelme ennek a hosszú filippikának, amikor a Trilógia megérkezése óta a félreértések 90 percentje eloszlott? Csak annyiban van értelme, hogy nemcsak előttetek, de a Magvető előtt is érthetővé tegyem értelmetlenné vált távirataimat és leveleimet.

Engedjétek meg, hogy baráti kebletekre borulva zokogjam el szemrehányásaimat. Miért hagytatok abban a hiszemben két hónapig, hogy a sérelmes fülszöveg fog megjelenni?

»Reszkető kézzel« bontom fel a csomagot, először A dühödöt annyalt ragadtam meg. Mi ez? Ez egy új fülszöveg! Elolvasom, csak ennyit kértem, de miért, miért, mért nem közöltétek velem? ... Aztán jön a második nagy meglepetésem: a Trilógia kiadásához semmi köze a Magvetőnek. Ezt a fontos ténytet sem közöltétek.

És végül jött a legnagyobb meglepetésem.

Ezt külön kell megmagyaráznom.

A márciusi Forum—Magvető (Juhász) tárgyalás eredményeként Rajk László kivégzésének dátum-közelsége miatt Ursi kivégzését 1948-ra tettétek. De miután teljesen el voltam zárva a »gyomlálás« munkájától — a Magvető ajánlott leveleimet sem kapta meg —, arra kellett gondolnom, hogy ha cenzúrárok ennyire érzékeny a történelmi kivégzések felé is, akkor a regény utolsó fejezete, utolsó mondati áldozatul estek a »gyomlálásnak« — felnyitom a könyvet ... mi ez? ... jól látok? ... Ott van az utolsó fejezet! Pedig ezek az utolsó szavak szinte kiabálva hasonlítanak a Rajk-tragédiához ... Ursit ugyanúgy rehabilitálják ... s a mártírok sorsáról szólva:

»de az ilyen sírok mindig megnyílnak. Előbb vagy utóbb megnyílnak — és különös fényt árasztanak, amit a shakespeare-i szó Jack-olantern néven ismer. Amely néha meglibben a mocsarak, lápok, ingoványok és orgoványok felett.«

Uramisten! ... hisz ez fenyegető kiáltás a szabadságért és minden terror ellen ...

Már nem tudok komolyan gondolni arra, ami történt. A nagyobb bajon túl vagyunk, de még most sem látok tisztán ... dacára a börtönörre herélt Kurdi Jósának ... az itteni lapok még mindig nem látják tisztán az új gyomlálási rendszer méreteit. Terjeszthető-e a Trilógia Magyarországon?"

Meg kell vallanom, hogy e levél vételekor szinte oda se figyeltem erre az utolsó kérdőmondatra. A siker feletti nagy-nagy öröm, a hosszú és keserves szorongás utáni megkönnyebbülés tompította el az éberségem? De említettem már, hogy a szerkesztés során állandó érintkezésben voltunk

a Magvetővel, s az imprimálás, vagyis a kikorrigált, betördelt oldallevonatok engedélyezése nyomásra szintén a két kiadó együttes eljárása volt. A magyarországi terjesztés azonban valóban nem kezdődött meg. A Forum szénája ugyanakkor a legnagyobb rendben volt. Sikerral folyt a könyv árusítása, köztünk és Zilahy Lajos között teljesen helyreállt a régi barátság, ezután még többet tartózkodott a körünkben; igen sok barátira és ismerősrre tett szert, s bár a végleges letelepedés gondolata lekerült napirendről, de mint ismeretes, a halál is itt érte utol. Mindemellett a magyarországi megrendelőnek (Magvető) leszállítottuk a megbeszélte példányszámot, s a Kultúra ki is fizette azt a Forumnak. (Haladéktalanul fizettünk természetesen a szerzőnek is az itt forgalmazott példányszámokért, a Magyarországon terjesztendő mennyiségért pedig a legelső megbeszélés értelmében a Magvető fizette a honoráriumot — forintban.)

Ugyanakkor tisztában voltunk vele, hogy magyar ügyfeleinknek a rak táron heverő könyvmennyiség súlyos anyagi és erkölcsi teherrel. Fizettek a Forumnak, fizettek az írónak, s egyetlen forintot sem tudtak belőle visszatéríteni. Az elkövetkező időben, ahányszor csak tárgyalásztalhoz ültünk a Kiadói Főigazgatóságban, „napirenden kívül” mindannyiszor szóba került a trilógia kérdése is. Egy ilyen tárgyalásra épp ezért előbányásztam és magammal vittem Zilahy 1968. július 30-i levelét, felhívtam a figyelmet arra a megoldásra, amelyet a vita hevében és sajnálatos tájékozatlansága folytán ajánlott fel, s így hangzik: „befejezni a regényt a 18. fejezettel...” (1. levéldízetet az 1069. oldalon) Biztos voltam benne, hogy ez „a káposzta is megmaradjon, a kecske jóllakjék” megoldás mind Zilahynak, mind a Magvetőnek meg fog felelni. Ez volt a kiindulópontja most már a Magvető és Zilahy közötti további levelezésnek és egyezkedésnek, s végül is a megegyezésnek.

Csakhogy e megoldás ára az volt, hogy a mű 3. kötetéből ki kellett tépni a 18. fejezet utáni részeket, majd a megrövidített 19. fejezet után következett huszadikként Ursi Mihály és Zia búcsúja, s huszonnegyediként a 18. fejezet második része: Felszabadulás. Kimaradt természetesen a felszabadulás utáni négy év története, Ursi letartóztatása és kivégzése, hisz a könyv az ország felszabadulásával, tehát 1945-ben fejeződik be.

E sebészi beavatkozásnak azonban maradt egy szépséghibája. A sorrendjében felforgatott s újranyomott íveket ugyanis visszahelyezték a már kész fedő- és borítólapon közé, utóbbin pedig ott volt az ún. fülszöveg is, s ebben többek között ez volt olvasható: „Így most a Dukayak története 1814-től 1948-ig tart.” Hogy az olvasók mit gondoltak? Sajtóhibára gyanakodtak-e, ki tudja. A Szépirodalmi legújabb kiadása természetesen már ezt a „hibát” is helyreigazította.

Végezetül legyen szabad emlékeztetnem rá, hogy Zilahy Lajos egyik legfőbb aggodalma, legfőbb szorongásának forrása *A Dukayak* megjelenésével kapcsolatban is ez volt: „engem az új magyar nemzedék csak Jusztláviában olvas... engem ez a nemzedék nem olvashatott...”, s

Őszintén kételkedett könyve magyarországi sikerében is. Látszatra jóízűen, szinte anekdotázva mesélt az állítólag róla terjesztett ál- és rémhírekről. Egy ízben csokorba is szedte (1968. június 19-i levél) ezeket:

„A mai 40 éven aluli magyarok, akiknek én csak Zhivoi trup vagyok vagy lettem mint író (Tolsztoj: Élő halott), ha ugyan tudnak még rólam valamit, csak azt tudják, amit a Népszabadság cikkei vagy a kommunista kritikusok írtak rólam, hogy a baloldali magyar irodalmat eladtam a Gömbös-kormánynak, s általában, hogy a Horthy-korszak írója voltam. Ez a fiatal magyar nemzedék esetleg azt is tudja rólam, amit egykor »vitéz« Béry László, Szálasi rádiójának börtönviselt igazgatója állapított meg rólam a Münchenben megjelenő Új Látóhatár cikkében, hogy regényeim külföldön nem könyv-alakban, csak néhány lap folytatásaiban jelentek meg — a Lajtán túl esetleg azt is tudják rólam, hogy zsidó vagyok (Zilahi Simon kiadóhivatal igazgató fia), és tudják rólam azt, amit egy 56-os hazai aszszonyka mesélt Piroskának (nem tudva, hogy a feleségem), hogy már éveekkel ezelőtt meghaltam, utolsó éveimben letörve mint pincér szolgáltam egy clevelandi kis magyar vendéglőben. Egy másik hazai hír szerint a koreai háborúban estem el, az amerikai hadsereg szolgálatában.”

Az első cáfolat erre *A Dukayak* sikere volt, amely viszonylag magas ára ellenére is gyorsan vevőkre és olvasókra talált. S még beszédesebb cáfolatot jelentenek a mind újabb megjelenések, köztük a trilógia 2. kiadása is. Igaz, végül is csak „szellemi formában” sikerült hazatérnie, amint még 1968-ban megjósolta, de íróként valóban hazatalált. S ennél nagyobb elégtételre író nem is számíthat.